

תשורה לעמוס

אסופת מחקרים בפרשנות המקרא
מוגשת לעמוס חכם

עורכים

משה בר-אשר, נח חכם, יוסף עופר

הוצאת תבונות

אלון שבות

תשס"ז

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים אף שלא נאמרו בתלמוד?

פתיחה

הלכות המתחדשות מדרשות המקרא הן אחד החלקים של תורה שבעל פה, והשתמשו בו התנאים והאמוראים. האם ניתן להשתמש בכלי זה גם לאחר חתימת התלמוד? מצינו כמה ראשונים ואחרונים הדורשים דרשות הלכתיות מעצמם מדיוקי פסוקים. לעומתם ראשונים ואחרונים אחרים טוענים נגדם שאין לנו רשות לבדות מלבנו דרשות שאינן מופיעות בתלמוד. במאמר זה, העוסק רק בדרשות בעלות משמעות הלכתית, אבקש לברר עניין זה בס"ד.

בנושא זה עסק היד מלאכי (אות ד, קמד) והביא כמה מקורות. כמה חכמים בזמננו כתבו עליו מאמרים. מנחם אלון כתב על כך בקצרה בספרו המשפט העברי,¹ ויצחק דב גילת הרחיב יותר במאמרו המקיף 'דרשות בתר תלמודיות'.² התייחסות לנושא נמצאת גם בספרו של אברהם גרוסמן חכמי אשכנז הראשונים,³ בדיונו בזיקתם למקרא של חכמי אשכנז בתשובותיהם ובפסקיהם, ובהמשך דברינו נדון בדבריו.

אני מבקש להידרש שוב לנושא עקרוני זה, כדי להוסיף כמה מקורות חשובים שלא נזכרו בדבריהם, ובעיקר כדי לעמוד על כמה הבחנות חשובות שהם לא הדגישו. בהמשך נדון גם במקורות שהביאו הם.

א. דוגמות חדשות

ראשית יש לדון בשאלה, על מה מבוסס הטיעון שאחר חתימת התלמוד אי אפשר עוד לדרוש דרשות הלכתיות חדשות מן המקרא: מה אירע בחתימת התלמוד שמאפשר לטעון טענה כזאת?

1. מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשמ"א, עמ' 326-333 (פורסם לראשונה בתשל"ג).
2. י"ד גילת, 'דרשות בתר תלמודיות', בתוך: י"ד גילת וא' שטרן (עורכים), מכתם לדוד, רמת גן תשל"ח, עמ' 210-231.
3. א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 154-157, 430-432.

מצינו דיון בנושא זה לגבי שתי שאלות אחרות. האחת, האם ניתן לחלוק על מה שכתוב בתלמוד, והשנייה, האם ניתן לפשוט מראיות בעיה שהופיעה בתלמוד ולא נפשטה שם. ונראה שאותו דיון נוגע גם לנושא שלנו.

למדנו בבבלי בבא מציעא (פו ע"א): "רב אשי ורבינא סוף הוראה". והרמב"ם בהקדמה ליד החזקה כתב: "נמצא רבינא ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה, ושגזרו גזירות והתקינו תקנות והנהיגו מנהגות ופשטו גזירותם ותקנותם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותיהם".

יש לדון בכוונת דבריו: "סוף... המעתיקים תורה שבעל פה". האם התכוון רק לעניין התפשטות תקנות ומנהגים בכל ישראל, וכפי ששמע מהמשך דבריו, או שמא התכוון גם לשאר חלקי התורה שבעל פה, כלומר מסירת ההלכות מסיני ודרשות הכתובים מעצמם?

הכסף משנה בהלכות ממרים פ"ב ה"א כתב: "ואפשר לומר שמיום חתימת המשנה קיימו וקיבלו, שדורות האחרונים לא יחלקו על הראשונים. וכן עשו גם בחתימת התלמוד. שמיום שנחתם, לא ניתן רשות לשום אדם לחלוק עליו".

מה היא קבלה זו ומה משמעותה? עיין בספר בית ישי (דרשות) סימן טו להגר"ש פישר שליט"א שביאר את כוח הקבלה על פי מה שכתב הריב"ש (בסימן שצט) בשם רמב"ן. ושם הביא את דברי החזון איש (על הלכות ממרים שם): "ומה שכתב מרן שקבלו כן, לא טובה וחסד עשו עם הראשונים אלא האמת חייב אותם. כי איך נעשה על דעתנו, אם ידענו שדעתנו קצרה, והאמת אין איתנו... ואמרו (ע"ז ט ע"א): 'שני אלפים תורה'".

גם בחלק יורה דעה (סימן ה) כתב החזון איש: "ונמסר לחכמים לקבוע הטריפות על פי רוח קדשם שהופיע עליהם והנה היה צריך להיקבע בשני אלפים תורה... כדאמר בבבא מציעא: 'רב אשי ורבינא סוף הוראה', ואין לנו תורה חדשה אחריהם".

ובספר בית ישי שם דן באריכות בדבריו ותמה עליהם. ושם הביא את הש"ך (תקפו כהן סימן עז) שאף בזמן הזה אדם יכול לברר בראיה ולפשוט בעיה שלא נפשטה בתלמוד. וכתב עליו האורים ותומים: "אני אומר, לא כן אבי ישראל. חלילה לנו להיות המכשלה הזאת תחת ירינו". עיין בכל זה באריכות בבית ישי שם.

נמצאו כאן שלושה טיעונים עקרוניים. האחד, שקיבלו עליהם בשעת חתימת התלמוד שלא לחלוק עליו (כסף משנה). השני, שמפאת חולשת הדורות האחרונים וקוצר דעתם אין לחלוק על התלמוד. והשלישי, מפני שתורה נקבעה באלפיים שנות תורה (חזון איש).

הטיעונים הללו יכולים לשמש, ואף ביתר שאת, לגבי השאלה, אם אפשר לדרוש דרשות חדשות מן המקרא שלא נתבארו בתלמוד.

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים?

בראשית הדיון יש לעמוד על חמש הבחנות:

- א. מובן שלא כל דרשה שנמצאת בראשונים בלא מקור שייכת לדיון הזה, מפני שפעמים רבות יש להלכות מקור קדום אלא שהוא נעלם מאתנו. לפיכך לא אעסוק אלא בדרשות שברור מדברי הראשונים שהם דרשו אותן בעצמם.
- ב. יש להבחין בין מקרה שהדין מפורש בתלמוד, והראשונים מביאים לו מקור מדרשה שדרשו ובין מקרה שהדין הוא חדש. הבחנה ברורה זאת נמצאת כבר ביד מלאכי שם וכך כתב: "כיון שהדין מקובל ומוסכם אין זה נקרא דורש מעצמו". אנו נעסוק רק במקרים של חידוש הלכה שאין לה מקור.
- ג. ישנם מקרים שדרשות מסוג מסוים מופיעות בתלמוד, אלא שהן מופיעות בקשר לנושא הלכתי מסוים, והשאלה היא, האם אנו רשאים להשתמש באותו סוג דרשה גם לעניינים אחרים. לעתים השאלה היא בהרחבת אותה דרשה עצמה.
- ד. מצינו הבחנה בין אם הלימוד החדש הזה בא להחמיר או להקל.
- ה. ההבחנה החשובה ביותר, לדעתי, היא בין הלכה שמסיקים הראשונים ממה שנראה להם כפשט הפסוק, אף שהדרשה אינה כתובה בתלמוד, ובין הלכה שהם מסיקים אותה מדרשת הפסוק. ההבחנה הזו חשובה ביותר, ואנו נוכיח אותה מן הראשונים עצמם. את ההבחנה הזאת הוכיח החיד"א בספרו חיים שאל מתוך דברי המהר"י קולון.

1. נפתח בהבחנה האחרונה. כתב מהר"י קולון בשורש קסז:⁴

ואשר שאל מהררי"ל יצ"ו באשה שזנתה תחת בעלה ברצון, והיא לא ידעה אם יש איסור בדבר אם יחשב שוגג עכ"ל, לעניות דעתי נראה דאין לזו דין שוגגת להתירה לבעלה כיון שהיא מתכוונת למעול מעל באישה ומזנה תחתיו, דהא לא כתיב 'איש איש כי תשטה אשתו ומעלה מעל בה', דלישתמע דוקא במכוונת לאיסור אלא 'ומעלה בו מעל' כתיב.

הרי שחידש דין חשוב בעצמו ממה שנראה לו כפשט הכתוב. אבל הוא עצמו כתב בשורש קלט (שם, עמ' רפח):

ולא עוד, אלא שאתה יושב ודורש: 'יבמה יבוא עליה', ולא אחר וכו', ולא הוזכר דרשה זו לא בתלמוד ולא בפוסקים, ואתה ידעת שאין לנו לעשות דרשות מעצמנו.

4. שו"ת מהרי"ק השלם, ירושלים תשמ"ח, עמ' שלח.

וכתב עליו החיד"א:

הנה הרב מהר"י קולון כתב וז"ל: 'נראה דאין לזו דין שוגגת להתירה לבעלה כיון שהיא מתכוונת למעול מעל באישה ומזנה תחתיו דהא לא כתיב: ומעלה מעל בה', דלשתמע דוקא במכוונת לאיסור, אלא 'ומעלה בו מעל' כתיב'. והרב מהר"י עייאש בספר לחם יהודה הנזכר דרך קשתו על זה ותמה דלאחר שנסתם התלמוד איך יוכל שום חכם להוציא שום דין שידרוש הוא מעצמו ובפרט לקולא... ואשר תמה דהיכי דריש דרשא מעצמו ובפרט לקולא, לא ידענו מאי קולא היא זו, דלדעת הרב מהר"י קולון אסורה לבעלה, ובעיקר תמיהתו, הוא ליה להגדיל התימה: דמהר"י קולון הוא עצמו שורש קל"ט כתב וז"ל: 'ואתה יושב ודורש: "יבמה יבוא עליה" ולא אחר, ולא הוזכרה דרשא זו לא בתלמוד ולא בפוסקים, ואתה ידעת שאין לנו לעשות דרשות מעצמנו' עכ"ל. הרי דגם הרב מהר"י קולון קרי בחיל דאין לנו לדרוש דרשות מעצמנו, ואיך הכא איהו גופיה דרש"ה ארי מאיליו ומעצמו?

אמנם יראה דסבר הרב מהר"י קולון דכגון זו לא חשיב דרשא אלא קרא בהדיא כתיב, דאף דזו שגגה בדין דסברה דמותר לזנות, ודאי ידעה דמועלת באישה לתת עיניה באחר. כיון שכן, אף דסברה דמותר לזנות, כל שמועלת באישה ומזנה תחתיו אסורה לו, דהכי כתיב קרא בהדיא: 'ומעלה בו מעל', דאלמא כל דמעלה באישה מעל הוי. וכבר ראתה עיני להרב מהרש"ל בים של שלמה (פ"ג דיבמות בסימן טו"ב) דמסכים הולך עם מהר"י קולון בראייה זו.⁵

הרי לנו מפורש החילוק בין מה שנראה כפשט הכתוב, שאז לדעת מהר"י קולון ניתן לחדש דין שאינו מופיע בתלמוד, לבין לימוד דין חדש ממדרש כתובים שאת זה איננו רשאים לעשות.

ונראה לי להביא הוכחה לחילוק זה מדברי רמב"ן.

הרמב"ם (הלכות מאכלות אסורות פ"ב ה"ג) כתב שהאוכל בשר אדם עובר בעשה וחידש זאת מתוך דרשת הכתוב: "שהרי מנה הכתוב שבעת מיני חיה ואמר בהן 'זאת החיה אשר תאכלו', הא כל שהוא חוץ מהן לא תאכלו, ולא הבא מכלל עשה עשה". ורמב"ן בחידושיו לכתובות (כ, ע"א ד"ה ה"ג) כותב על כך: "וזו הדרשה לא דרשוה בעלי הגמרא". וכן כתב בפירושו לזיקרא י"א, ג ד"ה 'אותה תאכלו': "ולא מצינו שידרש כן לרבותינו" (להלן נדון בדוגמה זו).

למרות זאת, בשני מקומות רמב"ן בעצמו מחדש הלכה שאינה מופיעה בגמרא מן הכתוב במקרא.

5. החיד"א, שו"ת חיים שאל, חלק א, סימן מח, ירושלים תשמ"ו, עמ' קפד.

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים?

2. בחידושי רמב"ן למסכת ראש השנה (כו ע"א):⁶

ולי נראה שאין בכלל השופרות אלא הקרנים החלולים שזכרותן ניטלת מהן, אבל קרני מקצת החיות שכולם עצם אחד אינם בלשון שופר אלא קרן שמם, ואפילו קדח בהן פסולין לתקיעה, וקרני הראמים כך הן עשויין, ומשום הכי תנן: 'כל השופרות – שהם הקרנים החלולין – כשרין חוץ משל פרה', שאע"פ שהוא שופר מפני שנקרא קרן כאותן שאינן חלולים ששמן קרן, והא דקתני: 'מפני שהוא קרן', ולא קתני: 'שנקרא קרן', משום דכיון דקרן איקרי שופר לא איקרי, כקרן גמור הוא ולא שופר הוי, ונסיב לה תלמודא: 'וקרני ראם קרניו', לומר שקרני השור כשל ראם שהם קרן ודאי, ועכשיו [נתרפא] טעם המשנה בשל יעל ואותן שלא הוזכרו בכתוב, דכיון דשופרות הן ודאי כשרין, אלא פרה שפסלה הכתוב בשמו.

חידוש הלכתי זה מחדש רמב"ן מדעתו מפשט המקרא אף על פי שאינו מופיע במפורש בדברי רבותינו. רמב"ן מודע לכך, ובדרשתו לראש השנה אף כתב שהוא חידוש את החידוש הזה בילדותו, ושלח לגדולי הדור והסכימו אתו. כך כתב שם:⁷

ואני אומר במחילה מהם שאין בכלל השופרות אלא הקרנים החלולים שיש להם זכרות בפנים וגלדן נקלף מן הזכרות כגון של כבשים ושל עזים ושל יעלים, אבל קרני רוב החיות שהן עצם אחד אין שמם בלשון הקודש שופר אלא קרן שמם, ומתניתין הכי קתני: כל השופרות שהן הקרנים החלולים שנטלו זכרותן מהן כשרין חוץ משל פרה מפני שהוא קרן שהכתוב קראו בשם הפסולים, ומעתה אין קושיא משל ראם דעצם אחד הוא, שכן קרני רוב החיות, וחוזקו מורה עליו, ובודאי הוא וכל המינים הדומין לו פסולים, וכן מה שהקשו מן הכתוב: 'והצפיר (השעיר) קרן חזות בין עיניו', לפי שיטה זו אינה קושיא, מפני שהיה מראה הנבואה וראה אותם עצם אחד להורות על תקפו.

ושם בד"ה 'נמצא' (טור קלז):

ומ"מ כל השופרות כשרין ולא הקרנות שהן עצם אחד כמו שפירשנו, שהפירוש הזה אמת ויציב ויפה, יחלוק עליו מי שיחלוק ויודה בו מי שיוודה.

6. מ"ל קצנלנבוגן (מהדיר), חידושי הרמב"ן למסכת ראש השנה, ירושלים תשמ"ז (מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם), טורים נ-נא.

7. 'דרשת הרמב"ן לראש השנה', בתוך: חידושי הרמב"ן (לעיל, הערה 6), ד"ה 'ואני אומר', טורים קכד-קכה.

ובד"ה 'ואני אומר' (שם, טור קכה):

ודבר זה חדשתי אותו בילדותי והרציתי הדבר לפני רבני צרפת אל הרב ר' משה בר' שניאור, ואל אחיו ר' שמואל ואל הרב ר' יחיאל בפריש על ידי קרובי הרב ר' יונה שלמד שם, עמדו כולם ואמרו: הוא אמרה הוא נדון.

וכדבריו פסק בשולחן ערוך (אורח חיים, סי' תקפו, ס"א): "וכן קרני רוב החיות שהם עצם אחד ואין להם מבפנים זכרות, פסולים".

ובשפת אמת העיר על רמב"ן: "דלא מצינו רמז בגמרא שצריך שיהיה בו חלל".⁸ בדוגמה זו בלי ספק הבין רמב"ן שאינו מחדש הלכה מדרשת המקרא אלא מפשט המילה 'שופר'.

3. כיוצא בזה יש לומר בדוגמה נוספת מן רמב"ן בפירושו לתורה (דברים כ"א, טז ד"ה 'לא יוכל'):

וממה שאמר הכתוב: 'על פני בן השנואה הבכור', יראה לי שאין המצוה הזאת והדין הזה נוהג אלא בחיי הבכור. אבל אם מת הבכור בחיי אביו, אף על פי שהוא יורש חלק בכורתו בקבר ומורישו מן הדין לבניו, אם רצה הזקן ואמר יירשו בני כך וכך בנכסי, ובניו של בני הבכור יטלו כך וכך בנכסי, דבריו קיימין כדרך שהם קיימים במקום שאין שם בכור. וכן איננו עובר בלאו הזה אם לא הכיר הבכור לאחר מותו. כי לא מצאתי 'על פני', רק בחייו, 'על פני אהרן אביהם' (במדבר ג', ד), 'על פני תרח' (בראשית י"א, כח), וכן כולם.

ברור מרמב"ן שהלכה זו אין לה מקור והוא חידש אותה.

דוגמה שנייה זו מרמב"ן הובאה במאמרו של גילת.⁹ אלא שעל דבריו שם יש להוסיף שבספר קצות החושן (חושן משפט, סי' רפא, ס"ד) מכריע מן רמב"ן הזה להלכה נגד המהרי"ט (וכתב שאילו היה רואה את דבריו היה מודה לו). אבל בעיקר צריך להדגיש שגם דוגמה זו, כמו הקודמת שהבאנו אנו, אינה דרשת הכתוב אלא מה שנראה לרמב"ן כפשט המקרא, כלומר פירוש הביטוי: "על פני". וראה בסוף המאמר מה שכתב הפרי מגדים על החידוש הזה של רמב"ן ומקורו.

הוכחנו, אם כן, שרמב"ן מוכן ללמוד דין חדש שלא הוזכר בתלמודים מתוך עיון בפשט הכתוב, אבל לא הוכחנו שהוא סובר שניתן ללמוד דין מדרשת הכתוב.

8. הרב יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת על הש"ס, חלק ב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 64 (על ראש השנה כו, ע"א).

9. ראה: י"ד גילת (לעיל, הערה 2), עמ' 220, דוגמה 7.

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים?

מובן שיש להגדיר, מה נקרא פשט הכתוב ומה איננו אלא דרשה. ברור שמידות שהתורה נדרשת בהן וריבויים ומיעוטים הם דרשות. ברור שביאור משמעות מילה בכתוב היא הצעה של פשט, וברור גם שיהיו מקרי ביניים. הדוגמות מדברי רמב"ן עוסקות בביאור המונחים: "שופר", ו"על פני" הכתובים במקרא, והדוגמה ממהר"י קולון עוסקת בדיוק טעם הפסוק: "ומעלה מעל באישה", ואלו אינן דרשות הכתוב אלא דיוק פירושו.

לאור הבחנות אלה יש לבחון את המקורות שנביא, וכן יש לבחון מחדש את כל המקורות שהובאו במאמרים שהוזכרו. המסקנה שנגיע אליה היא שאכן ישנם כמה מקורות הלומדים דינים חדשים שאינם מופיעים בתלמוד, אלא שרובם נלמדים או מפרשנות פשט הכתוב ולא מדרשתו, או שהם הרחבה של דרשות קיימות. רק שניים שלושה מקורות נראים אכן כדרשה עצמאית של הכתוב.

4. נפנה עתה לדוגמה רביעית בענייננו:

כתב הרמב"ם (הלכות גנבה פ"ט ה"ח):

ואחד הבא במחתרת או גנב שנמצא בתוך גגו של אדם או בתוך חצרו או בתוך קרפיפו בין ביום בין בלילה, ולמה נאמר במחתרת, לפי שדרך רוב הגנבים לבוא במחתרת בלילה.

וכתב בהשגת הראב"ד שם:

איני נמנע מלכתוב את דעתי שנראה לי אף על פי שדרשו חכמים: 'אם זרחה השמש עליו דרך משל אם ברור לך הדבר כשמש שלא בא על עסקי נפשות וכו', אף על פי כן אין מקרא יוצא מידי פשוטו:¹⁰ ביום אינו רשאי להרגו, שאין גנב בא ביום אלא להשמטה שומט ובורח מיד ואינו מתעכב לגנוב ממון גדול ולעמוד על בעליו להרגו. אלא גנב בלילה מפני שגנב לילה יודע שבעל הבית בבית או בא להרוג או ליהרג, אבל גנב יום אין בעל הבית מצוי בביתו ושמוטה בעלמא הוא. וחיי ראשי כל מבין די לו בזה.

הרי שהראב"ד לומד הלכה שאינה כתובה בתלמוד ממה שנראה לו כפשוטו של מקרא. וכתב שם המגיד משנה:

מה שחייב ביום נראה לי שיצא לו מן הברייתא ששנינו בפרק בן סורר (סנהדרין עב ע"א) תנו רבנן: 'אם זרחה השמש עליו' וכי השמש עליו בלבד זרחה? אלא

10. בשאלה מהו פשט הכתוב: "אם זרחה השמש עליו", עסקו בהרחבה י' אליצור ('פשט חדש לדין הבא במחתרת', מגדים ו, תשמ"ח, עמ' 9-11) וד' הנשקה ('הבא במחתרת' – לייחסו של המדרש לפשט', מגדים ז, תשמ"ט, עמ' 9-15).

אם הדבר ברור לך כשמש, וזה פירוש השמש בלבד, כלומר אם פירוש הכתוב כשתזרח השמש ביום יהיה לו דמים שאינו בא להרוג ביום יאמר הכתוב: אם זרחה השמש סתם, ולא יאמר עליו, שהשמש לכל העולם זורח! אלא הכוונה היא שבין ביום בין בלילה אין לו דמים אלא אם כן הדבר ברור כשמש. והרב אברהם כתב דביום אינו רשאי להרגו דאין מקרא יוצא מידי פשוטו והאריך בזה. ומה יעשה הרב בפסוק 'וקצותה את כפה' (דברים כ"ה, יב), ובפסוק 'עין תחת עין' (שמות כ"א, כד), ובפסוק 'וגם בעליו יומת' (שם, כט), שכל אלו נדרשין (בבא קמא כח ע"א) בממון שלא כפשטן? ... ומדברי רבינו חננאל שכתב בפירוש התורה נראה שהוא סובר כדברי הר"א ז"ל וצ"ע.

5. דוגמה מעניינת נמצאת בתוספות (יבמות י ע"ב) ד"ה 'איהו':

איכא למימר, דכי משני בתר הכי [= אמר קרא: 'אם לא יחפוץ'] 'הא חפץ מייבם, וכל שאינו עולה ליבום אינו עולה לחליצה', תו לא איצטריך... דכיון דאינו עולה לחליצה... אינו עולה נמי לייבום.

הגמרא (יבמות כ ע"א) דורשת מן הפסוק: 'ואם לא יחפוץ' (דברים כ"ה, ז) שכל מי שאינו עולה לייבום אינו עולה לחליצה. תוספות מרחיבים את הדרשה מעצמם ודורשים גם את ההפך, שכל מי שאינו עולה לחליצה אינו עולה לייבום. ומהר"ח אור זרוע (בתשובה קסד) תוקף אותם על כך:

ועוד, אותה דרשה דכל שאינה עולה לחליצה אינו עולה לייבום אינה בתלמוד, ולמה יש לנו לבדות דרשה בלא משמעות מקרא? דדוקא כל שאינו עולה ליבום וכו' משתמע מ'אם לא יחפוץ' וגו'!¹¹

במקור זה אין הלימוד מפשוטו של מקרא, אלא שהתוספות משתמשים בדרשה קיימת, דורשים מעצמם דרשה דומה לה ומחדשים דין.

6. כתב הרמ"א בשולחן ערוך אבן העזר סימן כז סעיף ו: "נתן הכסף לאחד ואמר לו: הרי את חמי, ולא אמר: בתך מקודשת לי, אין בזה כלום (הגהות אלפסי פ"ק דקדושין)". וכתב עליו החלקת מחוקק בס"ק יז:

בהגהת אלפסי מפרש הטעם: 'כי יקח איש אשה', אמרה תורה, שתהא הקיחה לאשה ולא לאביה, ומעשה בא לידינו וכן הורונו עכ"ל. ומפשט לשון הג"ה זו משמע ומבואר שם שאפילו הוא מדבר עם אביה על עסקי קדושיה לא מהני, דדמי לאמר הריני אישך הריני בעלך וגרע מנתן בשתיקה. ולעניות דעתי אינו נראה כלל,

11. שו"ת מהר"ח אור זרוע, ירושלים תשל"ב, עמ' 55.

דשאני אם אמר: הריני אישך, דעבר על מצות התורה דהבעל הוא הקונה ולא הנקנה, אך באם אמר: הרי את חמי, אמר דרך רמז שיקנה בתו, מנא לן לבדות דרשות מלב אשר לא נזכרו בגמרא! וקרא צווח: 'את בתי נתתי לאיש הזה' ואם כן הוא המוכר והחתן הקונה ממנו, ודרשינן נמי (קידושין ד ע"ב) יש כסף לאדון אחר והוא האב, ולמה יגרע לשון זה דהא באמת בלקיחת בתו הוא חמיו, מה שאין כן: 'הריני אישך', זה הוא שקר ועוקר הקדושין דאין הוא נמכר לה רק היא נמכרת לו, על כן צ"ע גדול למעשה אפילו לא דיבר עמו על עסקי קדושיה מכל שכן בדיבר עמו תחלה על עסקי קדושיה דפשוט בעיני דאינו מזיק הדיבור ומידי ספק קדושין לא יצאתה.

ברור שבעל הגהות אלפסי חידש דין זה, שפסקו הרמ"א, מדרשה: 'אשה' ולא 'אביה' שאינה נמצאת בתלמוד.

7. כתב בשו"ת רדב"ז (חלק ג, סימן תתקסו [תקלא]):¹²

הילכך לפי שיטה זו הבירנגא"ן [= חצילים] מין אילן הוא... ואם תאמר: דנהי נמי דהוי לענין כלאים ולענין ברכה אילן, אבל לענין ערלה לעולם אימא לך דפטור, דכל שישנו ברבעי ישנו בערלה, והנהו ברינגא"ן הואיל וליתנהו ברבעי דהא לא מטו להכי, ליתנהו בערלה? לא קשיא! כיון דתלמודא לא דריש לה אנן נמי לא דרשינן לה הכי, וכל שכן להקל ולפטור מן הערלה.

ובשו"ת ציץ אליעזר (חלק ב, סימן טו):

ובבינת אדם שם (שערי צדק, שער משפטי הארץ, פרק ו, סעיף יח) ס"ק ד מוסיף וכותב: 'וכתב שם (הרדב"ז) דאין לומר, כל שאתה קורא בו ובשנה רביעית כו' קורא אני בו ג' שנים וכו', וכתב דלא מצינו זה בש"ס. ולי נראה, דכיוצא בו מצינו: 'כל שישנו בלא תאכל חמץ', ועוד שם: 'דברים שבאים לידי חימוץ וכו'', והיותר דומה לזה בנדה (כד ע"ב): 'המפלת בריית גוף שאינו חתוך כו' תלמוד לומר: "אשה כי תזריע כו' ביום השמיני" כו' מי שראוי לברית שמיני, יצאו אלו שאינן ראויין לברית שמיני' ע"כ...

אכן אבל כאשר עיינתי בגוף דברי הרדב"ז בתשובה שם, ראיתי שדברי הבינת אדם תמוהים מאוד, כי הרדב"ז אינו כותב שלא מצינו לימוד כזה של: 'כל שישנו', שהבינת אדם מביא שכן מצינו כיוצא בזה בש"ס, כי אילו לא היינו מוצאים כיוצא בזה בש"ס לא היה עולה בכלל על דעת הרדב"ז שנאמר בזה: 'כל שישנו ברבעי ישנו בערלה', ורק מפני שמצינו כיוצא בזה בש"ס, עולה על

12. שו"ת רדב"ז, ניו יורק תשכ"ז, עמ' לט.

דעתו לומר כן, אבל דוחה זאת, משום שאנו בעצמנו לא נוכל לחדש כזאת בכאן דכיון דתלמודא לא דריש לה אנן נמי לא דרשינן לה הכי, וכ"ש להקל ולפטור מן הערלה ע"ש, ואם כן מה מועיל לנו מה שאנו מוצאים בש"ס כיוצא בזה, אם בכאן אין אנו מוצאים".

הרי לנו ויכוח בין הבינת אדם והציץ אליעזר האם כוונת הרדב"ז שאין לנו לבדות לימודים מדעתנו בדרשה הואיל ודרשה מעין זו אינה כתובה בתלמוד, או שאף אם מצינו דרשה כיוצא בה אין זה מאפשר לנו לדרוש דרשה מדעתנו. ובשו"ת מנחת שלמה (חלק א, סימן סט):¹³

אבל נראה שאין זה נכון, חדא דמנלן לחדש דרשות מעצמנו ולומר שאינו נקרא אילן לענין ערלה אלא דוקא כשיכול לחיות שלוש שנים, דאי משום דבעינן שיהיה ראוי למה שאמור בו דהיינו וערלתם ערלתו שלוש שנים, אם כן היה לנו להצריך שיוכל לחיות ארבע שנים כדכתיב ובשנה הרביעית וכו'. ואולי גם חמש שנים, כיון שכתוב גם: 'ובשנה החמישית תאכלו את פרי'... ועיין ברדב"ז... שרצה להתירם מפני טעם זה דכל שישנו ברבעי ישנו גם בערלה והני הואיל וליתנייהו ברבעי דהא לא מצי מטי להכי ליתנייהו גם בערלה, וחזר וכתב דכיון דתלמודא לא דריש לה אנן נמי לא דרשינן עיי"ש.

8. כתב בשו"ת מנחת שלמה תנינא (סוף סימן נח):¹⁴

לכן נלענ"ד דעל כרחנו לומר כמו שכתב שם הגאון הנ"ל עצמו דמיירי שהוא מעביר את השמיר בידים על האבן, ולכך כיון דבקיעת האבן בא בבת אחת עם מעשה ההעברה, מיקרי שפיר מפתח בידים ממש, ואם כן הכי נמי בנידון דידן גבי נר חנוכה כיון דעיקר המצוה הוא לא המשכת ההדלקה דהא קיי"ל כבתה אינו זקוק לה אלא עיקר המצוה הוא רק ההדלקה עצמה, לכן יש להסתפק אם הוא יוצא מצוה זו ע"י גרמא. וגם נלענ"ד דאין להוכיח כלל מלשון הכתוב שנאמר 'ופתחת', וכן 'תפתח', דהא בלאו הכי הלא לשון זה הוא מה שאמר הקב"ה למשה, ואפילו הכי אמרה תורה מפורש שהכל נעשה על ידי בצלאל ואהליאב, וגם בכל הפרשה דהתם כתיבי כמה פעמים 'ועשית', 'ועשו' וכדומה, אלמא דעיקר קפידא דקרא הוא רק שיעשה ולא למידק מיניה דעל ידי גרמא לא, וגם נלענ"ד דעל כרחין צריך לומר הכי, דאי לאו הכי אף אם נאמר דמקיימים כל המצות גם על ידי גרמא כיון שהוא גורם ומסבב לעשיית המצוה, אבל מכל מקום

13. שו"ת מנחת שלמה, ירושלים תשמ"ו, עמ' שעט-שפ.

14. שו"ת מנחת שלמה תנינא, ירושלים תש"ס, עמ' קעח.

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים?

הכא כיון דכתיב ביה נמי לשון 'מעשה' אמאי לא נידק מיניה דדוקא עשייה בעי ולא גרמא, כדאמרינן גבי: 'לא תעשה כל מלאכה', או גבי לאו דמחיקת השם דכתיב ביה נמי: 'לא תעשה כן לד' אלוקיך', דדוקא עשייה הוא דאסור הא גרמא שרי, אלא ודאי דאין לנו למידרש כלל דרשה מעצמנו ובפרט בקראי דעשיית המשכן וכליו, וצ"ע.

ונשים לב שכאן מדובר על סוג דרשה שכבר נדרשה בעניינים אחרים ('תעשה' ולא גרמא), ובכל זאת הרב מתנגד להרחיב אותה.

9. ובשו"ת ציץ אליעזר (חלק י סימן א) מביא הלכה שחידש בספר חלת לחם ודוחה אותה מאותו טעם:

אלא דלכאורה יש לשדות נרגא בכל מה שכתבנו לפי מה שראיתי בספר חלת לחם (סי' א, אות ה) שמפליט סברא לומר: שאם יארע בזמן הזה שיכנסו רוב ישראל לארץ שמכל מקום לא יתחייבו אולי בחלה מן התורה משום דכתיב בקרא: (במדבר ט"ו, יח) 'אשר אני מביא אתכם שמה' וגו', א"כ בעינן דוקא כשנכנסו בה על פי הדיבור ולא כשיבואו מעצמן ע"ש, ואם כן לפי זה לכאורה נפל לבירא כל מה שצידדנו לומר בזה. אבל זה אינו, ואין בהאמור בספר הנזכר בכדי לדחות כלל מכל מה שכתבנו בזה, דראשית, כידוע אין לנו לדרוש דרשות מעצמנו, ופשטא דקרא ד'אשר אני מביא' מוסב על תחילת ביאתם שם, ונוסחא דקרא בא גם לכמה דרשות שנאמרו בחז"ל, ע"ש בספרי.

10. כתב המנחת חינוך¹⁵ (מצווה מב, טו):

ועיין מה שכתבנו לקמן בשם הר"מ כאן (הלכות עבדים פ"ד ה"י), דאין אדם יכול למכור עבד עברי... שנאמר: 'לעם נכרי לא ימשול' וגו', נראה דוקא בעל כרחו של העבד, אבל אם העבד מסכים לזה לא נקרא ממשלה אצל האדון...

הרב גוסטמן כתב עליו: "אין בידינו לחדש הלכות מדרשות דקראי..."¹⁶ אבל גם דוגמה זו אינה דרשה אלא פירוש מחודש לפשוטו של מקרא.

11. כתבו אחרונים בהלכות חג השבועות אורח חיים סימן תצד שיש לאחר בליל שבועות את התפילה והקידוש עד שיהיה ודאי לילה, ואין לקבל תוספת יום טוב מוקדם, ונימקו זאת בדרשה מן הכתוב: "תמימות תהיינה" (ויקרא כ"ג, טו). כך כתב המגן אברהם (אורח חיים סימן תצד) בהקדמה: "בליל שבועות אין מקדשין על הכוס עד צאת הכוכבים

15. ירושלים תשמ"ח.

16. הרב ישראל זאב גוסטמן, קונטרסי שיעורים על קדושין, ברוקלין-ניו יורק תש"ל, עמ' צה.

דכתיב: 'תמימות תהיינה' ". וכן כתב הט"ז, וכן כתב הפרי חדש (שם) בשם שו"ת משאת בנימין, דאין לקדש עד הלילה ממש, שאם יקדש קודם הלילה יחסר מיום מ"ט לספירה, וכתוב: 'שבע שבתות תמימות תהיינה' (ויקרא כ"ג, טו). ויש שחלקו עליהם (שו"ת דגל מחנה אפרים סימן ג) שאף בחג השבועות מותר לקדש מבעוד יום, ואין מקפידים משום 'תמימות תהיינה' לעניין זה.

דין זה שמופיע בכמה וכמה פוסקים אין לו מקור בתלמוד. הדין והדרשה מוזכרים בפוסקים רבים ואף אחד אינו מעיר איך אפשר לדרוש דרשות מדעתנו. ונראה מפני שיסוד הדרשה הוא בגמרא מנחות (סו, ע"א) לגבי תחילת הספירה: "יכול יקצור ויספור ויביא ביום? ת"ל: 'שבע שבתות תמימות תהיינה', אימתי אתה מוצא שבע שבתות תמימות? בזמן שאתה מתחיל למנות מבערב". ויש שאף למדו מכאן שיש לספור מיד בעוד יום של היום הראשון.¹⁷ יסוד הדרשה מופיע אם כן בגמרא, אלא שהאחרונים הרחיבו אותה לסוף הספירה לעניין התחלת חג השבועות שצריכה להיות בזמן שהוא ודאי לילה.

ויש אחרונים שלמדו דין זה מן הכתוב בחג השבועות: "בעצם היום הזה" (ויקרא כ"ג, כא). ואכן הרב עובדיה יוסף שליט"א הקשה עליהם, איך הם דורשים דרשה מדעתם, ואלו דבריו:

אמנם ראיתי בספר ראשית ביכורים להגאון רבי בצלאל הכהן (דף נט) שהביא דברי האחרונים שכתבו להמתין לקדש בליל חג השבועות עד הלילה, והביא בשם אחיו הגאון רבי שלמה הכהן, בעל חשק שלמה, שכתב לסייע דברי המשאת בנימין, ממקרא מפורש שנאמר בחג השבועות: 'וקראתם בעצם היום הזה מקרא קודש יהיה לכם' (ויקרא כ"ג, כא), והנה ביומא (פא ע"א) דרשו מה שנאמר בדין יום הכפורים 'בעצם היום הזה', למעט תוספת יום הכפורים מעונש ואזהרה, ואין בו אלא עשה בלבד. ואם כן אף ביום טוב של עצרת שנאמר בו 'בעצם היום הזה', בא למעט מצות תוספת בערב חג השבועות גם מדין עשה בלבד. ואפשר דהיינו טעמא דקרא כדי שיהיו ימי הספירה תמימות. וכן הוא בשו"ת בנין שלמה (בהוספות שבסוף הספר סימן כ). ואף על פי שדבר חכמה הוא, ודברי פי חכם חן, מכל מקום ידוע שאין לנו לדרוש דרשות מדעתנו כשאין מקור לדבר בש"ס ובפוסקים, והגאון הנצי"ב בשו"ת משיב דבר (אורח חיים סימן יח)... 'דשאני התם דילפינן מדכתיב בחג השבועות וקראתם בעצם היום הזה, למעט מבעוד יום, מכלל שבכל שבת ושאר ימים טובים אפשר לקדש מבעוד יום, ומתחיל החיוב

17. כך בשו"ת מהר"ם מרוטנברג (חלק ד, סימן שא): "יש אומרים דאפילו ביום סמוך לחשיכה עדיף דמשמע תמימות כדאמר במנחות (סו ע"א), ולא נהירא".

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים?

מבעוד יום'. וזה כדברי הגאון רבי שלמה הכהן הנ"ל. אלא שעל כל פנים לא איפרק מחולשא, שאין לנו לדרוש דרשות כאלה מדעתנו (שו"ת יחיה דעת חלק ו סימן ל).

נמצא ששתי הדרשות האלה שהוזכרו מחודשות הן לעניין זה. אלא ששתי הדרשות מאותן מילים ובאותה משמעות הוזכרו כבר בתלמוד לעניינים אחרים. הדרשה של "תמימות" מוזכרת בגמרא מנחות (סו ע"א) והדרשה של "בעצם היום הזה" מוזכרת במסכת יומא (פא ע"א). גם כאן יש שימוש באותו עיקרון של דרשה שהגמרא דרשה מאותן מילים.

12. כתב הטור (אורח חיים סימן תצג):

ונהגו הנשים שלא לעשות מלאכה משתשקע החמה, ועוד שאנו סופרים העומר אחר שקיעת החמה וכתוב שבע שבתות תמימות תהיינה מלשון שבות ולשון שמיטה שבע שבתות, וכתוב וספרת לך שבע שבתות שנים, מכאן שהספירה בבית דין, מה שנת השמיטה אסור במלאכה אף זמן ספירת העומר דהיינו לאחר שקיעת החמה אסור במלאכה.

ומקור הטור ברבנו ירוחם תולדות אדם וחוה (נתיב ה חלק ד), וכתב שכן כתב רב האי גאון בתשובה. ועיין בפרישה שם שכתב שהרב מרדכי יפה בספר הלבוש (לבוש החור סעיף ד) פירש שהוא מעין גזרה שווה וכתב עליו: "גזירה שווה זו לא מצאתיה לא במשנה ולא בברייתא ולא בתורת כהנים וספרא וספרי ופסיקתא שיגעתי לחזר אחריה ולא מצאתיה". ולכן מפרש הוא שהלימוד הוא מהבנת המושג: "שבע שבתות" שהוא מעין שבת האסורה במלאכה. בין כך ובין כך יש כאן מנהג שאין לו מקור ונלמד מדרשת הכתוב. ונראה שאין זו אלא אסמכתא לקיים המנהג, וברור שאין זו דרשת הכתוב ממש.

הבאנו כאן שתיים עשרה דוגמות, אחת עשרה מהן חדשות. חמש מהן עוסקות בפשט הכתוב ולא בדרשה (1, 2, 3, 4, 10). ארבע מהן עוסקות בהרחבה של דרשה קיימת (5, 7, 8, 11). רק בשתיים אפשר לראות דרשות חדשות (דברי ההגהות אלפסי [6], ודברי חכם זמננו שהובא בציץ אליעזר ודחה אותם [9]), ואחת אינה אלא אסמכתא בעלמא (12). נדון עתה במקורות שהביא בספר יד מלאכי ושהובאו במאמרים שהוזכרו לעיל:

ב. דוגמות נוספות

ביד מלאכי הביא ארבעה מקורות שנוגעים לענייננו. שאר המקורות שם עוסקים בדין שקיים כבר בדברי חז"ל ואינו דין מחודש אלא שהמפרשים מוצאים לו דרשה, ולכן אינם שייכים לדיון זה, כפי שהערנו בראשית החלק הקודם (הבחנה ב).

13. המקור הראשון הוא מהרמב"ם:

האדם אף על פי שנאמר בו 'ויהי האדם לנפש חיה' אינו מכלל מיני חיה בעלת פרסה לפיכך אינו בלא תעשה, והאוכל מבשר האדם או מחלבו בין מן החי בין מן המת אינו לוקה, אבל אסור הוא בעשה שהרי מנה הכתוב שבעת מיני חיה ואמר בהן 'זאת החיה אשר תאכלו', הא כל שהוא חוץ מהן לא תאכלו, ולא הבא מכלל עשה עשה (הלכות מאכלות אסורות פ"ב ה"ג).

וכתב עליו הרא"ה כתובות (ס, ע"א): "ודברי תימא הם, דאנן לית לן למדרש קראי דלא דרשי להו רבנן".

ועיין בספרו של אלחנן סמט, עיונים בפרשת השבוע¹⁸ שהראה בעיון רחב בדברי הרמב"ם הללו שיסוד הדרשה של הרמב"ם נמצא כבר בדרשת הספרא¹⁹ שאותה הביא הרמב"ם בראש פרק ב מהלכות מאכלות אסורות:

מכלל שנאמר וכל בהמה מפרסת פרסה ושוסעת שסע שתי פרסות מעלת גרה שומע אני שכל שאינה מעלת גרה ומפרסת פרסה אסורה, ולא הבא מכלל עשה, עשה הוא.

אלא שהרמב"ם דרש אותה לגבי בשר אדם, ולא מן הפסוק המובא בספרא אלא מן הפסוק: "זאת החיה אשר תאכלו" (ויקרא י"א, ב).²⁰ נמצא שהרמב"ם לא המציא כאן דרשה חדשה, אלא השתמש בדרשה הכתובה בספרא ובאותו רעיון אלא שדרש אותה על פסוק אחר.

14. המקור השני שמביא היד מלאכי הוא מהב"ח חושן משפט סימן שפט, שתמה על הטור שדורש דרשה מעצמו. אולם יש להעיר שלא הטור אלא הבית יוסף (שם) הוא זה שמפרש את הרי"ף – מקור ההלכה המובאת בטור – שדרש את המילה "בעליו" שנאמרה בשור, כאילו כתוב: "כל שיש לו בעלים", כמו שהגמרא דרשה את המילה "בעליו" הכתובה בבור. אם כן, בדוגמה זו עצם הדרשה כתובה בגמרא, אלא שהבית יוסף מרחיב אותה למקרה נוסף.

15. מקור שלישי מביא יד מלאכי מהרא"ם בפרשת מטות (במדבר ל', ב) שמפרש שרש"י דרש מעצמו דרשת "אם אינו ענין", והקשה עליו: "והרי אין כל אדם רשאי לעשות זה

18. א' סמט, עיונים בפרשת השבוע, סדרה שנייה, מעלה אדומים תשס"ה, ב, עמ' 56. דברי הרב סמט שם מבוססים על נוסח אחר ברמב"ם, המצטט מדברים י"ד, ד, "זאת הבהמה אשר תאכלו". עיין שם, הערה 57.

19. תורת כוהנים שמיני, פרשה ב, פרק ג, א-ב, מהר" ווייס, דף מח ע"א.

20. ועיין בהסבר א' סמט (לעיל, הערה 18), מדוע עשה כן.

חוץ מחכמי המשנה שכל דבריהם דברי קבלה אבל לא לשום אחד זולתם אפילו לגאונים הראשונים וכל שכן לבאים אחריהם". אבל המעיין ברש"י שם יראה שאין הכרח כלל לפרש כרא"ם שכך דרש רש"י, ומפרשי רש"י אחרים פירשו את דבריו באופנים אחרים בלא שימוש בדרשה הזאת כלל.

שאר המקורות המובאים ביד מלאכי אינם נוגעים לענייננו כפי מה שהבחנו, מכיוון שכולם הם לימוד מפשטו של מקרא בלא דרשה, או שהם עוסקים בדין ידוע שאינו חדש ומוצאים לו סברא.

16. מנחם אלון הזכיר שלוש דוגמות.²¹ שתיים מהן (חידושו של הרמב"ם שמוכיח מיעקב אבינו, ודברי הרדב"ז בתשובה) מפורשות במאמרו של י"ד גילת²² ונדון בהן בהמשך. דוגמה שלישית, חדשה, מביא הוא מן המהרש"ל המסביר בה הלכה שהובאה בספר הרוקח, שיש מסיג גבול גם במקח וממכר ולא רק בקרקעות. וזה לשונו (בתשובה פט):²³

כמו שכתב הרוקח כל המקפח מחייתו של חברו הוא בכלל 'ארור מסיג גבול רעהו' (דברים כ"ז, יז). ורבים תמהו על דבר זה: הלא הלאו ד'לא תסיג גבול' כו' איירי בגוזל תחומו, ובארץ ישראל, ועובר אף על 'לא תגזול', וכמו שהביא הסמ"ג... אלא נראה בעיני שכך הוא מקובל מרבנותיו ד'ארור מסיג גבול רעהו' בא להרבות השגת גבול של משא ומתן, ודומה לזה מצינו שאשת חמיו הוא בכלל ארור שוכב עם חותנתו כדאיתא בירושלמי (יבמות פ"ב ה"ד דף ג ע"ד)²⁴ ואף שאינה תורה להיות נידון בה משום חמותו שהרי דוד נשא רצפה בת איה כמו שהביא הסמ"ג מפי רבותינו בעלי תוס' (יבמות כא ע"א ד"ה ומותר), הכי נמי אף שאינה תורה להיות מסיג גבול ממש, מכל מקום מרבין לאיסורא מ'ארור מסיג גבול'.

אמנם זהו רעיון חדש של המהרש"ל לבאר את דינו של הרוקח, אבל סוף סוף אין זו דרשת הכתוב במובן הרגיל אלא הסבר מה מוסיפים ארורים על הלאוים, רעיון המוכח מן הירושלמי. נשים לב גם לזהירות של המהרש"ל כשאמר שכנראה הרוקח "כך הוא מקובל מרבנותיו", מתוך רצון שלא לטעון שיש כאן דרשה חדשה. ומנחם אלון עצמו כותב שמדרש זה "לא בא ליצור הלכה, אך בא לשלבה ולמצוא לה סימוכין בתורה".²⁵

21. מ' אלון (לעיל, הערה 1).

22. י"ד גילת (לעיל, הערה 2).

23. שו"ת מהרש"ל, ירושלים תשל"ז, דף נה ע"ג.

24. את המשפט "בכלל ארור..." לא מצאתי כן בירושלמי שלפנינו.

25. מ' אלון (לעיל, הערה 1), עמ' 331.

יצחק דב גילת הביא שלושה עשר מקורות ולהלן נדון בכל המקורות האלה.²⁶ נראה כי חלק מהם הם אמנם דינים מחודשים, אבל לא מפורש שהם מדרשות חדשות. שניים נובעים מדרשות המופיעות כבר בתלמוד אלא שהן מורחבות. שאר המקורות עוסקים בדינים הנובעים מדיוקים מפשוטו של מקרא, ורק שני מקורות נשארים כשייכים לדיון שלנו. האחד הוא באור זרוע המסביר הלכה מן הגאונים לגבי ייבום בדרשה מן המקרא, והשני מדברי החשק שלמה לגבי חיוב נשים בהגדה.

17. אור זרוע מפרש את פסק הגאונים שמומר בשעת קידושי אחיו אינו זוקק לייבום:

ותורה שכתבה 'כי ישבו אחים יחדיו ומת אחד מהם וגו' יבמה יבא עליה'. מי קאמר אפילו הוא מומר יבוא עליה? והא כתיב 'דרכיה דרכי נועם' אלא מקיש ישיבת אחים להדדי ומה 'מת אחד מהם' ביהדות אף 'יבמה יבוא עליה' ביהדות.²⁷

והעתיקו את דבריו תרומת הדשן (ח"א, סימן רכג), ושו"ת בנימין זאב (סימן עא), ולאחרונה בשו"ת שרידי אש (ח"א, סימן צ), והיכל יצחק (אבן העזר, ב, צג), ואף אחד לא העיר איך אפשר לדרוש דרשה שאינה מופיעה אצל חז"ל.

השרידי אש מוסיף שדרשה זו היא כעין דרשת הגמרא לגבי אשת אחיו שלא היה בעולמו (יבמות יז, ב: "כי ישבו אחים יחדו – שהיתה להם ישיבה אחת בעולם, פרט לאשת אחיו שלא היה בעולמו"), אבל למען האמת השוואה זו רחוקה היא מכיוון שאין קשר ענייני בין הדרשות אלא רק קשר מילולי ששתי הדרשות הן מהמילה "יחדו".

אולם יש להעיר שאין הכרח שזה היה מקור הדין של הגאונים, ועוד שאור זרוע עצמו שם מצרף לחידוש הגאונים שני הסברים אחרים (וכבר העיר על כך השרידי אש). ואם כן אי-אפשר לראות בדרשה זו את מקור הדין. אגב, ראינו (לעיל, דוגמה 5) שבנו מהר"ח אור זרוע טוען בתקיפות שאין לדרוש דרשות חדשות שאינן בתלמוד.

18. המקור השני מובא שם מהגהות מרדכי (סוף מסכת שבועות): "כתב רב האי גאון, דאין משביעין אשת איש, דכתיב: 'שבועת ה' תהיה בין שניהם' (שמות כ"ב, י) ולא האשה". אמנם הבית יוסף (שהובא במאמר שם) סבר שזו דרשה חדשה הנובעת מכך ש"שניהם" הכתוב במקרא הוא לשון זכר, ולכן דחה אותה, אבל גילת מראה במאמרו שממקורו של רב האי מוכח שאין זו כלל דרשה מן הכתוב, אלא שהוא מוכיח מן הפסוק ששבועה היא במקום פירעון, ולאשה אין מה לפרוע.

26. י"ד גילת (לעיל, הערה 2).

27. ר' יצחק מוינה, ספר אור זרוע ח"א – הלכות יבום וקידושין סימן תרה, זיטאמיר תרכ"ב, עמ' 163.

האם יש רשות לדרוש הלכות מן הפסוקים?

אם כן אף שיש לנו דין חדש בדברי רב האי, אין זה שייך לענייננו כלל, מכיוון שאין כאן דרשת הכתוב.

19. המקור השלישי הוא מהרמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש ב, יד המחדש שפרשת 'יום או יומיים' שנאמרה במכה את עבדו אינה אלא במכהו בשוט, מקל או רצועה ולא בהכאת רציחה בסכין, סייף או באבן ואגרוף. ודייק זאת מן הפסוק: "וכי יכה... בשבט" (שמות כ"א, כ). במקור זה ברור שהרמב"ם לא ראה כאן דרשת הכתוב אלא פשט הכתוב מצורף לסברא הגיונית.

המקור הרביעי הוא מהרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות שהזכירו כבר היד מלאכי ועסקנו בו (לעיל, דוגמה 13).

20. המקור החמישי הוא מהרמב"ם בהלכות ערכין ותרמין (פ"ו הל"ג) המחדש שאף על פי שאין אדם מקדיש דבר שלא בא לעולם, אם אמר הרי עלי להקדישו, הרי זה חייב להקדישו כשיבוא לעולם משום נדרו. וכתב הרמב"ם שם: "ראיה לדבר זה מה שאמר יעקב אבינו 'וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך', ונאמר 'אשר נדרת לי שם נדר'". אמנם זה הוא דין חדש שהרמב"ם מביא לו ראיה מן הכתוב ביעקב, אבל ודאי שאין זו דרשת הכתוב.

21. המקור השישי הוא מהרמב"ם (הלכות אבל פ"ב ה"ו) שכתב: "הכוהנות הואיל ואינן מוזהרות על הטומאה, כן אינן מצוות להתטמא לקרובים". וכתב רמב"ן: ²⁸ "ושמא הוא דורש בזה כל שישנו בלא יטמא ישנו ביטמא, והני נשי כיון דליתנייהו בלא יטמא, ליתנייהו נמי במצות יטמא". יש לזכור שהרמב"ם לא כתב את הדרשה הזאת, אלא שרמב"ן משער שאולי זה מקורו. ועיין בהערות המובאות במאמרו של גילת שם. המקור השביעי הוא מרמב"ן המפרש את הביטוי "על פניו" בחייו דווקא. כבר עסקנו בו והראנו שהוא פשט המקרא ולא דרשה (לעיל, דוגמה 3).

22. המקור השמיני הוא מן היראים ²⁹ הלומד שהאיסור לשוב למצרים הוא דווקא לשוב מארץ ישראל למצרים שנאמר: "לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד" (דברים י"ז, טז) (ויש מוסיפים שאינו אלא דרך המדבר דווקא; עיין במאמר שם). אבל אין כאן דרשת הכתוב אלא הצעה של לימוד פשט הכתוב.

28. 'תורת האדם', כתבי רמב"ן, מהר' שעוועל, ירושלים תשכ"ד, כרך ב, עמ' קלג.

29. ספר היראים השלם (עם פירוש תועפות ראם), ירושלים תשל"ג (מהדורת צילום), סימן שט, דף קעב ע"א.

23. המקור התשיעי הוא מדברי הרדב"ז. הרמב"ם (הלכות ביאת המקדש פ"ו ה"ח) כתב שערל שעבד במקדש לוקה כזר אבל אינו חייב מיתה כמוהו. וכתב הרדב"ז:³⁰

ואני אומר דרמיו בקרא, דלגבי מיתה כתיב: 'והזר הקרב יומת' ומשמע הזר הידוע, ולגבי מלקות כתיב: 'וזר לא יקרב אליכם' ומשמע כל זר. לא שאני סומך לדרוש קראי מדעתי אלא אגמרא אני סומך ואפשר דרמיו בקרא.

הרדב"ז אינו סבור שיש בדבריו דין חדש, והוא אומר במפורש שאינו דורש דין חדש מן הכתובים אלא רק מציע רמז בכתובים. ועוד מובא שם מן הרדב"ז³¹ שמציע דין חדש מדרשה אלא ששם הוא כותב: "ואי לא דמיסתפינא לדרוש בכתוב מה שלא נמצא בדברי רז"ל" ומוסיף: "ויש בתלמוד כיוצא בדרשה זו ותפוס טעם זה עד שתמצא טוב ממנו". וכבר העיר המחבר שבדברים אלה ניכרים היסוסיו של הרדב"ז.

24. המקור העשירי הוא מהחשק שלמה המביא הסבר לדעה שנשים חייבות באמירת ההגדה. לדבריו מכיוון שסמוך לפסוק "זכור את היום הזה..." (שמות י"ג, ג), שממנו יש שלומדים את חיוב ההגדה נאמר "ולא יאכל חמץ" (שם), לכן נשים שאסורות בחמץ חייבות בהגדה. ועיין במאמר שם שדוגמת דרשה זו מופיעה בגמרא כדי לחייב נשים באכילת מצה, אבל יש כאן בלי ספק הרחבת הדרשה.

שלושת המקורות האחרונים הם מדברי רבי מאיר שמחה מדווינסק, בספרו על התורה משך חכמה, שבו הוא מחדש דינים ממה שנראה לו כביאור הכתובים. לענ"ד המעיין שם יראה שאי-אפשר להכליל זאת בכלל דרשות הכתובים אלא כדיוקים שלו מפשט הכתובים.

מלומד נוסף שעסק בנושא זה הוא אברהם גרוסמן, ואלה דבריו:

לפנינו תופעה מפליאה של הזדקקות למקרא בפסק אצל חכמי אשכנז עד אמצע המאה האחת עשרה... חכמי אשכנז הסתמכו על המקרא גם בבואם להכריע בשאלות של הלכה למעשה... עשרות כתובים מן המקרא נדרשו בתשובותיו של רגמ"ה...³²

המחבר בהחלט מוכיח את הזיקה למקרא ואת הקשר למורשה הארץ ישראלית. אולם במאמר זה אני מבקש לבדוק האומנם נמצאות בין המקורות הללו דרשות חדשות מן המקרא המחדשות דין חדש. אתייחס למקומות שהוזכרו בספר או שנרמזו שם.

30. שו"ת רדב"ז, ח"ה סימן פו.

31. שם, ח"ג סימן תרכד.

32. א' גרוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 430. בהמשך שם הוא טוען שהתופעה קיימת גם אצל בן דורו של רגמ"ה ר' יוסף טוב עלם, וכן אצל תלמידו של רגמ"ה ר' יהודה הכהן.

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים?

25. רבנו גרשום מאור הגולה פסק שמי שיש לפניו שתי מצוות – הכנסת כלה והוצאת המת – יעדיף את הראשונה בגלל הפסוק: "לא ת'הו בראה לשבת יצרה" (ישעיהו מ"ה, יח). גרוסמן מציין שהיא דרשה מחודשת לעניין זה.³³ אבל עצם הדין מפורש בגמרא בכתובות יז ע"ב: "מעבירין את המת מלפני הכלה", ולכן אין כאן דין מחודש, ואין זה שייך למאמרנו. אבל גם המקור אינו דרשה חדשה של הכתוב, אלא הטעם לכך שמצוות הכנסת כלה היא מצווה רבה, והדבר מפורש בגמרא לעניינים אחרים כפי שהעיר המחבר עצמו.³⁴

26. בהמשך מביא גרוסמן את הדיון המופיע באור זרוע בעניין מילה בראש השנה, האם מלים קודם לשופר או לאחריו, ואת הכרעת רבנו גרשום:³⁵ "והרבה מבני הישיבה הקדושה היה קשה בעיניהם לעכב תקיעת שופר כל כך בשביל המילה... והשיבם רבנו גרשום: אם אין מילה אין תקיעת שופר בעולם, שנאמר 'אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת' " (וממשיך שם: "ועוד, דמצות מילה קדמה לתקיעת שופר"). וכותב המחבר: "כתוב זה נדרש בצורה דומה במשנת נדרים, אך שם דרשה אגדית היא... רגמ"ה נטלה והפכה למעין מדרש הלכה בבססו עליה את פסקו". טענתו של גרוסמן על הזיקה למקרא ודאי נראית כאן, אבל האומנם יש כאן מעין מדרש הלכה? וכי הפסוק מדבר כלל על היחס בין מילה לשופר? הרי אין זו אלא אסמכתא קלה לעדיפות ולחשיבות של מילה, המוכחת מן המשנה. וכותב גרוסמן: "וכאלה אחרות". ומפנה לשבעה מקורות נוספים.

27. בהמשך הוא מזכיר את תשובת רבנו גרשום בעניין נחלה שקבע אפוטרופוס. וכך נאמר שם:

ואע"ג דלאו בפירוש כתיב האי דינא ולא תנינה ליה בפירוש, איכא למימר מדוקיא דקראי ומדוקיא דמתניתין דדינה הכי, וכן נמי מסברה. דוקיא דקראי דכתיב 'איש כי ימות ובן אין לו והעברתם נחלתו לבתו' משעת מיתת האב עוברת הנחלה. וכאן לכשימלך האפוטרופוס לכל אחד ואחד לפי דעתו כדי עקירת הכתוב. ועוד כתיב: 'והיה ביום הנחילו את בניו' וכו' האב מנחיל את בניו ואין האפוטרופוס מנחיל. ועוד אם הנחיל מחיים הנחילים, ואם לא הנחילים ומת זכו

33. א' גרוסמן (לעיל, הערה 3), עמ' 155, ועיין במקורות שנזכרו שם.

34. יש להעיר שגם הש"ך ביורה דעה סימן שס ס"ק א כותב שמלבד הטעם הזה, מצוות החיים קודמות תמיד למצוות כבוד המת.

35. אור זרוע, הלכות ראש השנה סימן ערה, עמ' 125.

היורשים בנחלה. וזה ראובן לא הנחיל כלום דין הוא שיזכה היורש בנחלה משעת מיתה.³⁶

גרוסמן מראה שרבנו גרשום עצמו טוען שאף על פי שההלכה אינה מפורשת היא נלמדת מדיוק המקראות. הדיוק הוא: "כי ימות – והעברתם", וכן: "ביום הנחילו את בניו – האב מנחיל". עיקרו של הדיוק השני מופיע במפורש בגמרא בבא בתרא (קל ע"א): "אמר רבא מאי טעמיה דרבי יוחנן בן ברוקה? והיה ביום הנחילו את בניו – התורה נתנה רשות לאב להנחיל לכל מי שירצה". רבנו גרשום רק מוסיף את המיעוט: האב ולא אפוטרופוס. ניתן לראות כאן מדרש הפסוק, אבל יותר נראה שזהו דיוק הפשט, וכן גם בדיוק הראשון. מכל מקום, מקור זה אכן עוסק בחידוש דין המדויק מן המקרא.

28. בתשובה אחרת (סימן ד) "על עסק כהן שנשתמד ועשה תשובה. אם ראוי לישא כפיו, ולקרות בתורה ראשון או לא", מסתייע רבנו גרשום בכמה פסוקים מן המקרא, אבל ברוב המקומות שהביא, הגמרא עצמה דרשה כן. רק שני דיוקים הם מקוריים שלו. האחד: "וקדשתו" (ויקרא כ"א, ח) – ורק כשהוא בקדושתו ולא כשחילל אותה, וזו אכן דרשה. עוד נטען שם שמכיוון שכתוב: "ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם" (במדבר ו', כז), "הרי כהנים מברכים לישראל והקב"ה מסכים על ידיהם, וזה שעזבו לקב"ה, הקב"ה עזב אותם", ומסתמך על הפסוקים: "ועזבני והפר את בריתי... וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתים" (דברים ל"א, טז-יז), רבנו גרשום דוחה טענה זאת:

כבר כתוב על ידי נביאיו: 'שובו אלי ואשובה אליכם'. וכיון ששב, קבלו המקום ומסכים על ידו בברכתו, הילכך אין לנו ראייה לא מן המקרא ולא מן המשנה לפוסלו אלא שיש לנו סיוע מן המקרא וממשנה שלא לפוסלו...³⁷

29. בתשובה אחרת המצוינת שם (סימן לא), דן רבנו גרשום בסוגיית היפוך שבועה מהנתבע על התובע. דיונו שם בפסוק "ולקח בעליו ולא ישלם" (שמות כ"ב, י), הוא דרשת הגמרא, ומה שנסתייע מן הפסוק "דרכיה דרכי נעם" (משלי ג', יז) הוא סיוע שהגמרא מסתייעת בכמה מקומות, ולכן איני רואה שם דרשה חדשה מן הכתובים.

30. עוד מצוין שם לתשובה לג, ובה פוסק רבנו גרשום שאבלות נוהגת בפורים ומה שכתוב: "ימי משתה ושמחה" (אסתר ט', יז), אין זה אלא למעט הספד ולא למעט

36. תשובות רבינו גרשום מאור הגולה, מהד' אידלברג, ניו יורק תשט"ז, סימן סג, עמ' 147-148.

37. שם, עמ' 59.

האם יש רשות לדרוש דרשות הלכתיות מן הפסוקים?

אבלות, וכפי שאמרה הגמרא (מגילה ה ע"ב): "תני רב יוסף: 'שמחה', מלמד שאסור בהספד". אין כאן שום דרשה חדשה של המקרא אלא הוכחה מדרשת רב יוסף.³⁸ לבסוף מעניין להביא ציטוט בעל פה שאמר הרב שלמה זלמן אויערבך לישראל שטיין:

פשוט וברור דאנן אין בכוחנו לחדש שום דבר על ידי דרשה מהפסוקים, אף אם זה נראה לכאורה ממש נחמד ונעים, גם רמב"ן כתב על לא יכיר שזה רק בחיי הבכור ולא לאחר מותו, וכתב על זה הפמ"ג באחד מספריו איך ישב רבנו משה ודרש כמשה מפי הגבורה, וכהנה יש רבות.³⁹

סיכום

ראינו שראשונים ואחרונים מתנגדים ללימוד הלכות חדשות שאין להם מקור בתלמוד מדרשות הכתובים. ברובם הם מסתמכים על דברי הרא"ה בכתובות. לעומתם ראינו כמה עשרות מקומות שבהם נדרשו דרשות מן המקרא כדי לחדש הלכות. כשעיינו בהם מצינו שחלק מהם אינם אלא אסמכתות ולא דרשות, חלק מהם הנם הרחבה של דרשה הקיימת בתלמוד, וחלק אינן דרשות אלא מה שנראה לאותם מפרשים כדיוק פשוט של מקרא. יתרה מזאת, הוכחנו שיש ראשונים שכותבים שאין לדרוש מדעתנו דרשות, ואף על פי כן הם עצמם חידשו הלכות ממה שנראה להם כפשוטו של מקרא. נותרו רק מקומות בודדים שאפשר באמת לראות בהם דרשות חדשות מן המקרא המחדשות דין שאין לו מקור אחר.

38. גם בשתי דוגמות נוספות שמזכיר שם אמנם מסתייע רבנו גרשום מדרשת הפסוקים, אלא שאת הדרשה דרש רבי יוחנן במסכת יומא (עב ע"ב), והוא רק מעתיק את דבריו. בתשובה עב המצוינת שם, הפסוק שהוא מביא מתהילים בשכר העושה מלאכתו באמונה ודאי שאינו דרשה והפסוק העוסק במלמדי תינוקות נדרש כבר בגמרא בבא בתרא (ח ע"ב).

39. "שטיין, הגדה של פסח גדולי ישראל, תל אביב (חש"ד), עמ' לז.